

V
ВІТЧИЗНЯНЕ
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО:
ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД,
ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 94(477)351.853

Галина Денисенко (м. Київ)

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті йдеться про охорону культурної спадщини в умовах незалежної Української держави. Автор торкається проблем створення Державного реєстру національного культурного надбання, Зводу пам'яток історії та культури України як важливих заходів по охороні і збереженню вітчизняного культурного надбання в сучасному суспільстві.

Ключові слова: пам'ятки, культурна спадщина, Державний реєстр, Звід пам'яток історії та культури, заповідник.

В статті поговориться об охороне культурного наследия в условиях независимости Украинского государства. Автор касается проблем создания государственного реестра национального культурного наследия, Свода памятников истории и культуры Украины как важных мероприятий по охране и сохранению отечественного наследия в современном обществе.

Ключевые слова: памятники, культурное наследие, Государственный реестр, Свод памятников истории и культуры, заповедник.

90-ті роки ХХ ст., які ввійшли в історію України як час виникнення і розбудови незалежної Української держави, характеризуються новими процесами у справі охорони і збереження історико-культурної спадщини. Проголошення незалежності Української держави 24 серпня 1991 р. належить до числа найважливіших подій в історії української нації. Спираючись на багатотомову історію українського державотворення, український народ отримав шанс на побудову незалежної, суверенної, демократичної держави. Про цю подію мріяли десятки поколінь, які вболівали за історичне минуле, збереження національних традицій, національної культурної спадщини. Важливо, що ці питання знайшли своє відображення в прийнятій у 1996 р. новій Конституції України. Положення Конституції України стали правовою основою для розробки пам'яткоохоронного законодавства, всіх нормативно-правових документів, які регулюють відносини у суспільстві, пов'язані з охороною історико-культурної спадщини.

Початок ХХІ ст. позначений продовженням основних напрямів пам'яткоохоронної діяльності, започаткованих у попередній десятиліття. Закони України: “Про охорону культурної спадщини” (2000 р.), “Про охорону археологічної спадщини” (2004 р.), “Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини” (2005 р.), документи, які доповнюють і конкретизують Закон України

“Про Концепцію державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки”, “Про затвердження загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки”, створили ґрунтовну законодавчу нормативно-правову та методологічну базу в пам'яткоохоронній сфері.

Важливою подією стало прийняття Закону України “Про охорону культурної спадщини”, який набув юридичного статусу 8 червня 2000 р. Прийнятий Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. попередній Закон України “Про охорону і використання пам'яток історії та культури” значною мірою дублював відповідний союзний закон¹ і повністю відповідав тогочасним ідеологічним концепціям, акцентував увагу на побудові соціалізму і комунізму, залишаючи практично в забутті пам'ятки старовини. Згідно із Законом України “Про охорону культурної спадщини”, до культурної спадщини належать лише нерухомі пам'ятки, охорона і збереження рухомих пам'яток (писемних і речових) регулюються відповідно законодавством про музейну і архівну справу. У новому Законі закладено принципи положення щодо статусу пам'яток у сучасному суспільстві, визначено процедуру їх державної реєстрації шляхом внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток, зазначено особливості здійснення права власності на них. Принципово новим у пам'яткоохоронному законодавстві є визначення

джерел фінансування охорони культурної спадщини, розділ про захист традиційного характеру її середовища та об'єктів, положення стосовно проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження культурної спадщини. З прийняттям нового Закону усунуто колізії в культурологічній сфері, понятійно-термінологічний апарат узгоджено з міжнародними стандартами.

В той же час незадовільним є відсторонення від активної діяльності в пам'яткоохоронній сфері Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Теперішнє законодавство зводить участь Товариства, як і інших громадських організацій, у пам'яткоохоронному процесі лише до сприяння “залученню... населення до участі в охороні культурної спадщини, а також... роботі органів охорони культурної спадщини”². Потужна в минулому пам'яткоохоронна організація, без погодження з якою не можна було нічого зносити, перебудовувати, ремонтувати, по суті, виконує пасивні функції, не маючи ефективних важелів впливу на державні органи охорони культурної спадщини. Це стосується питань землевідведення в історичних центрах міст, знесення і руйнації пам'яток, які через недбале відношення місцевих органів влади не стоять на державному обліку, проведення реставрації історико-культурних об'єктів, яка перетворюється на будівництво під вивіскою реконструкції історико-культурних об'єктів із зміною не лише внутрішніх інтер'єрів, але зовнішнього вигляду пам'ятки. Ці роботи призводять до катастрофічної втрати автентичності пам'яток. Не діють визначені законодавством правові норми, які забороняють певні дії, що можуть завдати шкоди пам'яткам, силуету міста, історично сформованим старовинним кварталам і призвести до їх руйнування. Не вирішується питання по вдосконаленню законодавства стосовно відповідальності за нанесення збитків пам'яткам, підвищення відповідальності посадових осіб за неправомірні дії під час узгодження проектів забудови, землевідводів на будівництво. Незважаючи на прийняття Закону України “Про охорону археологічної спадщини”, немає чіткої стратегії охорони і використання пам'яток археології, потребує розробки і затвердження програма збереження та використання об'єктів археологічної спадщини. Залишається не

відпрацьованим механізм переведення археологічних територій до категорії земель історико-культурного призначення. Це призводить до розпаювання земель, руйнації культурних шарів історичних населених місць активною їх забудовою, поширення грабіжницької діяльності “чорних археологів”, колекціонування предметів археології.

Прийняття Закону “Про охорону культурної спадщини України”, викликане необхідністю узгодження пам'яткознавчих понять внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами, дає можливість Україні увійти у світове співтовариство, вирішити низку проблем, пов'язаних з охороною і збереженням пам'яток, поверненням та реституцією культурних цінностей в Україну. Він засвідчує зміни, що відбулися в пам'яткоохоронній галузі в умовах самостійного розвитку України як держави. В нових умовах реалією стає вільний від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань погляд на історичні процеси і постаті, які протягом тривалого часу були заборонені або штучно замовчувалися. Можливість ввести до наукового обігу великий масив нових документів дав змогу намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку діяльності видатних діячів, і на основі цього зробило можливим перегляд ставлення до багатьох об'єктів історико-культурного надбання. В той же час Закон України “Про охорону культурної спадщини” не вирішує низку нагальних проблем, оскільки необхідні низка підзаконних актів, які б регулювали їх виконання.

Питання подальшого розвитку культури, охорона і збереження національного культурного надбання, залучення до культурних процесів широких кіл населення займають чільне місце в широкомасштабних проектах, програмах, які мають на меті популяризацію історичного минулого, національних культурних шедеврів. “Збереження і примноження культурних цінностей належить до пріоритетних напрямів політики держави у сфері культури”, — підкреслено в “Загальнодержавній програмі збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки”, — “а культурна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання”³.

Широка програма діяльності передбачена в “Концепції державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки”. Розвиток культури в Україні розглядається в контексті світового

культурного процесу. Актуальним є визначення основних принципів державної політики в галузі культури. Це, передусім, принципи прозорості, публічності, демократичності, деїдеологізованості, толерантності, системності та ефективності, які, на нашу думку, повинні стати основою і у формуванні пам'яткоохоронної справи. В документі розглядається широке коло питань, пов'язаних із залученням інвестицій, використання пам'яток історії та культури як туристичного ресурсу. Наголошується на необхідності фінансування пам'яткоохоронної справи, виходячи з кількості об'єктів культурної спадщини⁴. Але таке формулювання призводить до скорочення кількості пам'яток, оскільки органи влади на місцях не зацікавлені брати на облік пам'ятки. Велика кількість пам'яток, різних видів стає "безхозними", повільно руйнується, а потім продається на аукціонах за мізерні кошти. Саме тому питання збереження культурної спадщини України на сьогодні вкрай актуальне.

Закони України "Про охорону культурної спадщини", "Про охорону археологічної спадщини", Укази Президента України про "Звід пам'яток історії та культури України", малі історичні міста, увічнення пам'яті жертв війни, створення Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, про встановлення Дня пам'яток історії та культури — все це заходи, які мають на меті покращення ситуації у сфері охорони і збереження культурної спадщини.

В той же час, незважаючи на прийняття низки документів, проведення різних заходів національна культурна спадщина переживає непрості часи. Безцінні скарби України, які пережили віки і стали надбанням світової культури, залишаються беззахисними. До цього становища привела відсутність виваженої державної політики у справі охорони культурної спадщини. Частина з них руйнується під впливом природних явищ, жорстоких воєн, але в багатьох випадках пам'ятки зникають внаслідок нігілістичного ставлення до них, мізерного фінансування на їх охорону, в умовах комерціалізації внаслідок тотального наступу на історичні центри міст, коли під сучасною забудовою зникають пам'ятки архітектури і історії.

Загрозлива ситуація склалася з пам'ятками історії та культури внаслідок аварії на Черно-

бильській атомній електростанції у квітні 1986 р. Одним із багатьох трагічних соціальних наслідків Чорнобильської катастрофи, який позначився на історичній долі українського етносу, стало зникнення з карти цілого регіону, багатьох поселень прадавніх територій Полісся, що мали свою, притаманну лише їм культуру і духовність. В зону лиха попали найбільш густо заселені українські території, де проходило формування українського етносу, важливі етнодержавні процеси. На території 31 району Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської областей знаходиться 2,5 тис. пам'яток історії, 48 пам'яток архітектури і містобудування, 13 монументального мистецтва⁵, 2 тис. пам'яток археології⁶.

Безперечно, знаходження пам'яток в уражених радіаційним забрудненням районах ускладнює їх облік, а особливо їх виявлення і дослідження. Проте не можна допустити їх безповоротної втрати, вони мають бути введені до наукового обігу. З цією метою необхідне фронтальне обстеження історичної спадщини цих регіонів на предмет виявлення нових пам'яток, їх фотофіксація, облік, включення до "Зводу пам'яток історії та культури України", Державного реєстру нерухомих пам'яток. Візуальному обстеженню пам'яток повинна передувати значна дослідницька робота по вивченню архівних та літературних джерел, до якої бажано залучити краєзнавців-аматорів, науковців. Переміщення значних мас народу в інші регіони, зміни в адміністративно-територіальному устрої, пов'язані з цим, ставлять перед державою нагальну необхідність порятунку історичної пам'яті про зниклий регіон, його культурну і духовну спадщину.

В умовах, коли в першу чергу необхідно було рятувати населення враженого Полісся, доля національної спадщини лишалася поза увагою органів охорони пам'яток усіх рівнів. Першими забили тривогу ентузіасти, фахівці різних профіль. Історико-культурний аспект Чорнобильської трагедії став у центрі уваги редакції часопису "Пам'ятки України", за ініціативи якого була проведена перша експедиція в Чорнобильську зону взимку 1989 р. Головним результатом експедиції стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини в зоні. 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про створення при Держкомітеті з питань Чорнобильської катаст-

рофи спеціалізованої історико-культурної експедиції з метою виявлення, збереження та охорони пам'яток історії, архітектури та культури на відселених територіях⁷.

У травні 1993 р. Верховною Радою України була затверджена «Концепція національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту громадян на 1990–1994 рр. і на період до 2000 року»⁸. В рамках реалізації державної програми в 1994–1998 рр. були проведені польові дослідження Київського Полісся, зокрема 52 населених пункти Іванківського та Поліського районів Київської області. У 1995 р. археологи обстежили 45 населених пунктів, а в 1997 р. — 77 сіл 17 сілрад Овруцького району Житомирської області⁹. Надзвичайно цінним для вивчення ситуації, що склалась з історико-культурною спадщиною в зоні лиха, є залучення фахових наукових колективів для вивчення проблеми. У 1995–2001 рр. були укладені угоди по дослідженню пам'яток історії та культури на забруднених територіях з Міністерством надзвичайних ситуацій Інститутами археології, історії України, народознавства НАН України (м. Львів), результатом чого стала підготовка низки матеріалів і рекомендацій, спрямованих на охорону історико-культурної спадщини. В наступні роки в зв'язку із скороченням фінансування ці дослідження припинилися, і поза увагою залишилася територія зон радіоактивного забруднення, яка охоплює 2139 населених пунктів у 12 областях України¹⁰.

Облік і контроль пам'яток історії та культури відноситься до важливих проблем в пам'ятоохоронній справі. Однак міжвідомчість, відсутність координації між державними і громадськими організаціями заважають плідній діяльності на пам'ятоохоронній ниві. В Україні, як і в більшості країн світу, не існує єдиного центрального незалежного органу, у підпорядкуванні якого знаходилися б усі види нерухомих пам'яток. Організаційна роз'єднаність державних установ впливає на стан і якість збереження пам'яток. Справа обліку, охорони, реставрації пам'яток архітектури і містобудування покладалася на Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, пізніше на Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики, і нещодавно ці питання перейшли до щойно створеного Міністерства регіональної політики і будівництва. Часті зміни підпо-

рядкування, переорієнтація провідних фахівців архітекторів на іншу діяльність, розпорошеність напрацьованих матеріалів — все це звичайно не на користь пам'яткам архітектури, до стану яких по великому рахунку байдуже ставляться як в центральних державних органах, так і на місцях. Справа обліку пам'яток археології, історії, монументального мистецтва покладена на Міністерство культури та туризму України, цими питаннями займаються академічні інститути — Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Інститут українознавства НАН України (м. Львів). На місцях цю роботу здійснюють виконавчі комітети місцевих рад. Вдосконалення структури управління в пам'ятоохоронній галузі — одна з важливих проблем збереження пам'яток. У 2002 р. на базі Міністерства культури і мистецтв України створено Державну службу охорони культурної спадщини з відповідними структурами на місцях. Сучасний підхід до збереження й використання культурних цінностей неможливий без постійного удосконалення системи державного управління пам'ятоохоронною справою, без організаційних і структурних змін.

Останнім часом в Україні розгорнулася робота по інвентаризації всіх наявних пам'яток і створенню Державного реєстру нерухомих пам'яток національного і місцевого значення. Робота над складанням Реєстру — складний і тривалий процес, який вимагає спільних зусиль наукових, державних інституцій, громадських організацій, відповідних коштів для підготовки пакету необхідних документів на кожну пам'ятку, запропоновану до Реєстру.

Створення Реєстру, розробка методичних засад по його підготовці покладена на Науково-дослідний інститут пам'ятоохоронних досліджень при Міністерстві культури й туризму. Основна робота по перевірці стану пам'яток, підготовці пакету документів на всі історико-культурні об'єкти, в тому числі на виявлені в ході пошукової науково-дослідної діяльності, виконується на місцях. Робота над Реєстром дає змогу переглянути наявність і стан всіх пам'яток в Україні, на основі нових концептуальних засад переглянути підходи до визначення пам'яток національного значення. За радянських часів споруджувалися пам'ятники на честь партійних і державних

діячів, які увічнювали діячів комуністичної партії і радянської влади. Ці пам'ятки потребують перегляду на предмет їх цінності як мистецьких творів, а також відповідності зазначеним критеріям.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України мають бути внесені пам'ятки історії, які репрезентують основні, найбільш значні події історичного, соціального, культурного розвитку українського народу, становлення України як незалежної держави, життя і діяльність видатних діячів нашої держави. З іншого боку, завдяки процесу виявлення пам'яток у зв'язку з підготовкою “Зводу пам'яток історії та культури України” збільшилася кількість пам'яток історії за рахунок об'єктів, які відображають події стародавньої і середньовічної історії, національно-визвольний рух в Україні в 20–50-ті роки ХХ ст., голодомор і політичні репресії.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток включаються пам'ятки національного значення і за категорією місцевого значення. Після опрацювання основного масиву пам'яток і укладання першого варіанту Реєстру визначена загальна кількість пам'яток національного значення: 142 пам'ятки історії, 425 — археології, 42 — монументального мистецтва, 64 заповідники, у тому числі 15 мають статус національних¹¹. Значна робота проводиться по підготовці списків пам'яток історії за категорією місцевого значення. Крім поділу пам'яток на місцевого і національного значення, найбільш відомі пам'ятки світового значення вносяться до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Як відомо, за загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Але з 130 тисяч пам'яток історії та культури, 64 заповідників до Списку всесвітньої спадщини включені лише три визначні історико-культурні заповідники — Собор Святої Софії з ансамблем монастирських будівель й Києво-Печерську лавру у Києві (1990 р.) та історичний центр м. Львова (1998 р.).

Останнім часом постало питання про внесення додаткових пропозицій від України до Списку всесвітньої культурної спадщини. Відповідно до міжнародних документів до Списку заносяться об'єкти, які мають виняткову загальнолюдську цінність, що виходить за межі національних кордонів, і презентують неоціненний характер для сучасних і прий-

дешніх генерацій усього людства. У попередньому Списку знаходиться 7 українських об'єктів культурної та природної спадщини: Бахчисарайський ханський палац, заповідники “Асканія-Нова” і “Херсонес Таврійський”, культурний ландшафт та каньйон м. Кам'янець-Подільський, історичний центр м. Чернігів, парк “Софіївка” та Канівський заповідник “Могила Тараса Шевченка”¹². Україна має великий історико-культурний потенціал, і її пам'ятки мають гідно репрезентувати Україну у світовій і європейській спільноті. Історико-культурна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання, важливою складовою пізнання історії людства, джерелом європейської колективної пам'яті. Крім зазначених пам'яток, до Списку можуть бути включені й інші об'єкти, зокрема державний історико-археологічний заповідник “Кам'яна могила” (Запорізька обл.), національний заповідник “Хортиця”, унікальні печери Тернопільської області (Вертеба і Оптимістична), державний історико-культурний заповідник “Трипільська культура” (Черкаська обл.), національний історико-культурний заповідник “Качанівка” (Чернігівська обл.) та інші об'єкти.

Одним з найбільш визначних комплексів археологічних пам'яток, які репрезентують становлення і розвиток індоєвропейської цивілізації на території України, є державний історико-археологічний музей-заповідник “Кам'яна могила” (Запорізька обл.). Аналогів цій пам'ятці, яка датується ХХ тис. до н. е., не має у світовій археологічній спадщині. Вивчення петрогліфів підтверджує, що Кам'яна Могила була центром духовної культури великої території, відомим далеко за межами українського Причорномор'я¹³. Комплекс складається з кількох різночасових поселень, зосереджених навколо пагорба, що утворює скупчення кам'яних брил пісковика з великою кількістю печер та гротів. На кам'яних стінах гротів фіксується понад 1000 петрогліфів з символічними, антропоморфними та зооморфними зображеннями, більшість з яких, на думку вчених, були створені за доби бронзи¹⁴.

Збагатило б знання не тільки про нашу країну, а й про світову цивілізацію внесення до Списку національного заповідника “Хортиця”. Розташований на кордоні двох ареалів Дніпра, острів Хортиця є найбільшим річковим островом Європи. З прадавніх часів він

відігравав важливу стратегічну роль на Дніпровському річковому шляху, посідав важливе місце на шляху “із варяг у греки”¹⁵. Острів є комплексною історико-культурною і природною пам’яткою, на території якого налічується близько 70 пам’яток археології та історії. Хортиця пов’язана з таким феноменом, як українське козацтво, з історичною пам’яттю про його звитягу. Поряд з Хортицею розташований острів Мала Хортиця, де князь Дмитро Вишневецький в 1552–1557 роках заснував фортецю, що стала прообразом Запорозької Січі. Унікальна і дуже яскрава історія Хортиці, закарбована в численних об’єктах культурної спадщини, визначних місцях, поєднаних із надзвичайно мальовничою природою, спонукала національно свідому громадськість домагатися створення заповідника.

Процес створення і розбудови заповідника на острові має складну і навіть драматичну історію. Атмосфера “відлиги” шістдесятих сприяла позитивному вирішенню давньої проблеми. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. “Про увічнення пам’ятних місць, пов’язаних з історією запорозького козацтва”, територія о. Велика Хортиця оголошувалася Державним історико-культурним заповідником (з 1993 р. — Національний заповідник “Хортиця”). Передбачалося створення Музею історії запорозького козацтва, садово-декоративного парку, спорудження пам’ятних знаків, присвячених козацтву. Згідно з постановою на території республіки передбачалося спорудження 45 гранітних обелісків, 28 скульптурних зображень визначних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам’ятного знака та 14 мармурових меморіальних дощок¹⁶.

Але зі зміною політичного керівництва в республіці відбулися певні зміни і в культурній сфері. Рішенням від 25 жовтня 1973 р. Політбюро ЦК Компартії України було перепрофільовано унікальний меморіальний комплекс на Хортиці на філіал Запорізького краєзнавчого музею. З метою збереження природи острова в 1974 р. Хортицю оголошено Державним геологічним заповідником “Дніпровські пороги”, з 1983 р. у складі заповідника діє Музей історії м. Запоріжжя (з 1991 р. — Музей історії Запорозького козацтва)¹⁷.

Для подальшого розвитку заповідника та на виконання Указу Президента України від 29.04.2005 р. “Про невідкладні заходи щодо розвитку національного заповідника “Хорти-

ця” розроблено концепцію Державної програми розвитку національного заповідника “Хортиця”, яка передбачає науково-проектні, реставраційні і реабілітаційні роботи по консервації пам’яток, музеєфікації та відновленню пам’ятних місць, пов’язаних з історією запорозького козацтва на острові Хортиця¹⁸. Спільна діяльність державних структур у поєднанні з громадськими ініціативами дали змогу створити унікальний заповідник, який уможливує через збереження пам’яток, їх музеєфікацію популяризувати національну культурну спадщину, феномен українського козацтва серед широкого загалу.

Особливе місце і історії України посідає трипільська культура, яка в контексті індоєвропейської цивілізації є однією з найбільш знакових для України. Особливості трипільської культури та її місце в європейському енеоліті визначаються, на думку дослідників, величезною територією поширення, довготривалим періодом поступового розвитку, розташуванням поселень певними концентрованими колами. Ця культура проіснувала на нашій території майже півтори тисячі років і займала територію лісостепу Правобережної України, Молдови та Румунії. Трипільці, залишивши найяскравіший слід в давній історії України, досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту. Про високий рівень матеріальної і духовної культури свідчать знаряддя праці, орнаментальні композиції на керамічних виробках, існування “протоміст”, в найбільшому з яких налічувалося від 1600 до 2700 будівель різних типів¹⁹. Довготривале перебування населення трипільської культури на значній території України привело її до розчинення в інших культурах, які засвоїли основні досягнення трипільців у господарстві, культурі, ідеології. Ці надбання, відтворюючись тисячоліттями в уже трансформованому вигляді, дійшли до слов’янських часів, збереглися у міфології та культурах слов’ян, а також інших індоєвропейських народів. Відтворення прадавньої трипільської культури в історико-археологічному культурно-просвітницькому комплексі біля с. Уляники в Кагарлицькому районі (Київська обл.)²⁰, музей в с. Трипільля на Київщині, де представлені археологічні пам’ятки, державний історико-культурний заповідник “Трипільська культура” (Черкаська обл.), створений у 2002 р. — реально діючі програми, які популяризують трипільську

культуру, яка залишила яскравий слід в давній історії України.

Одним з найбільших, найяскравіших взірців садибної архітектури, суголосний найкращим традиціям світового палацово-паркового мистецтва, є державний історико-культурний заповідник “Качанівка”, якому в 2001 р. надано статус національного. Він створений в 1981 р. на основі палацового ансамблю і парку дворянської садиби, заснованої в 1770-х роках, яка і на сьогодні є єдиною комплексною пам’яткою, що збереглася. З Качанівкою пов’язані імена відомих митців того часу, діячів науки і культури. Тут бували М. Гоголь, П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, художники П. Жемчужников, М. Врубель, відомі історики Г. Житецький, М. Маркевич, О. Лазаревський, Д. Яворницький, композитор М. Глінка, великий Кобзар Т. Г. Шевченко, інші вчені, митці. Громадські і культурні діячі з метою збереження пам’яток історії, архітектури в поєднанні з природним ландшафтом докладають значних зусиль до збереження і охорони комплексу пам’яток. Поряд з державними інституціями діють громадські організації, зокрема Міжнародне товариство “Друзі Качанівки”, яке ставить за мету перетворення заповідника на міжнародний культурний центр²¹.

Ці пам’ятки могли б поповнити Список всесвітньої спадщини і гідно репрезентувати Україну в світовій спільноті. Україна прагне зберегти свою культурну спадщину, національні традиції, зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі. Усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного минулого шляхом вивчення і популяризації національної культурної спадщини.

З проблемами охорони і збереження тісно пов’язана справа відновлення втрачених пам’яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни. Біля витоків відновлювальних робіт — Фонд відтворення видатних пам’яток історико-культурної спадщини ім. О. Гончара, створений згідно Указу Президента України від 12 червня 1996 р. Зусиллями Фонду визначено масштабну програму по відтворенню 56 пам’яток X–XIX ст. практично в усіх регіонах України. У Києві поряд з Михайлівським Золотоверхим собором і Успенським Києво-Печерської лаври було передбачено відтворення Братського мо-

настиря, будинок Київського магістрату, у Севастополі — собор Св. Володимира на території Херсонеса, у Полтаві і Кременчуці — Успенський собор, у Кам’янці-Подільському провести забудову Ринкової площі Старого міста, у Львові відновленню підлягає синагога “Золота роза”, у Феодосії — мечеть Селіма²².

Реалізовано програму, передбачену Указом Президента України і постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. “Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового” відбудовано: Михайлівський Золотоверхий собор, церкву Богородиці Пирогової, Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври у м. Києві, успішно відреставровано на кінець 2001 р. Володимирський собор у м. Севастополі²³. Як показує досвід, до проблеми відтворення визначних пам’яток треба підходити дуже виважено, обережно, залишаючи осторонь суб’єктивні моменти і виходячи виключно з історико-культурної доцільності, без кон’юнктури чи заподіяння шкоди збереженим автентичним руїнам. Масова кампанія не може і не повинна замінити ремонт і реставрацію існуючих автентичних пам’яток, оскільки автентичність є основним критерієм їх поцінування. Разом з тим реконструкція об’єктів культурної спадщини, втрачених внаслідок природних катаклізмів, воєнного лихоліття, недбалості людської діяльності можлива за ряду умов. У Ризькій хартії 2000 р. “Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини” наголошується, що пам’ятка має становити надзвичайну художню цінність для історії та культури певного регіону; повинні існувати наявні обміри і відповідна документація, Реконструкція не повинна спотворювати містобудівне й ландшафтне середовище, завдавати шкоди наявній історичній забудові. “Потреба у реконструкції, — підкреслюється у Хартії, — має визначатися шляхом відкритих і вичерпних консультацій між причетними до справи державними і місцевими уповноваженими органами та громадськістю”²⁴. Доцільним є проведення референдумів, широке обговорення в засобах масової інформації питань, що стосуються реконструкції пам’яток, будівництва в історичних центрах, поблизу національних святинь.

У нерозривному зв’язку з проблемами відтворення, охорони і збереження окремих пам’яток знаходиться проблема охорони історичних міст, переважна більшість з яких була

започаткована в далекому минулому. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. затверджено Список історичних населених місць України у кількості 401²⁵.

У процесі життєдіяльності людини вибудувалася просторова структура того чи іншого поселення, під впливом соціальних процесів та культурного розвитку змінювався характер забудови. Неодноразові реконструкції, перебудови і оновлення обумовили численні напруження в забудові та позначилися на плануванні вулиць і майданів. Все це, як зазначає Л. В. Прибега, знайшло своє відображення в численних об'єктах матеріальної культури, що дійшла до нас²⁶. Кожне місто являє собою своєрідний сплав пам'яток археології, історії, містобудування, архітектури, природних та штучних ландшафтів, які виникали, розвивалися та зазнавали змін впродовж століть. Серед важливих завдань пам'ятоохоронців першочерговим є завдання не тільки зберегти, а й донести до сучасників первинну планувальну структуру кожного міста, завдяки пам'яткам висвітлити політичні, соціальні, культурні процеси, що відбувалися в містах впродовж століть.

Дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронної зони, що безпосередньо межує з пам'яткою і становить з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою і реставрацією пам'ятки. Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятка в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі пропонується встановлення системи охоронних зон: територія осібних пам'яток і пам'яток містобудування, у тому числі і заповідників, зона охорони пам'яток усіх видів, території об'єднаних охоронних зон пам'яток в межах історичних ареалів, археологічні території, що охороняються, зона ландшафту, зона регулювання забудови і заповідної території²⁷. Спрямування подальшого містобудівного розвитку України визначатиметься завданнями збереження традиційного характеру середовища, містоформуєчої ролі архітектурної спадщини. Вплив містознавчої науки на збереження історичного образу наших міст невинно зростає. Особливу роль у цьому процесі відігравав Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобу-

дування, який впродовж багатьох років займався розробкою методичних рекомендацій по дослідженню міської історико-культурної спадщини²⁸. Ліквідація цього інституту уже найближчим часом буде ознаки, оскільки там концентрувалися архітектори-дослідники, охоронці архітектурної спадщини, а не просто архітектори-будівельники, які готові у час будівельного буму повністю змінити обличчя історичних центрів, незважаючи на діючі закони і конвенції.

Останнім часом в суспільстві значно актуалізувалися проблеми, пов'язані з пам'ятками. Різні аспекти — від руйнації і нищення пам'яток, зняття з постаментів пам'ятників діячам тоталітарної доби, будівництва хмарочосів в заповідних зонах до спорудження пам'ятників борцям за незалежну Україну — стали предметом широкого обговорення в суспільстві. Тоталітарний режим з комуністичною ідеологією, яка була нав'язана суспільству, супроводжувався нищенням духовності народу, його культурної спадщини. Він проявив себе руйнацією численних храмів, насильницькою реконструкцією міст. Для увічнення найвизначніших подій історії, видатних партійних і державних діячів використовувалась монументальна пропаганда, на честь партійних і державних керівників перейменовували міста і села, площі і вулиці, їм споруджували скульптурні зображення, яким надавався статус пам'ятки історії та культури. Окремого розгляду на державному рівні потребує питання, яке виникло навколо демонтажу або перенесення пам'яток радянського періоду до музею тоталітаризму, створення якого на часі. При вирішенні цих питань, а також перейменування вулиць, їх необхідно вирішувати за участі громадян міста, району, вулиці, розглядаючи точки зору представників місцевих громад, різних партій і громадських організацій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дасть змогу дійти миру і порозуміння у суспільстві і зупинить нав'язану "війну пам'ятників". З іншого боку, розуміння того, що міська топоніміка, пам'ятники є важливими складовими формування світогляду, національної свідомості, спільної пам'яті нації, державницького мислення громадян, необхідно пропагувати національну ідею шляхом увічнення борців за незалежність України, учасників національно-визвольних рухів.

З 2005 р. серед наукового і культурного загалу обговорюється цікава і суспільно значуща

ідея створення архітектурно-історичного комплексу “Алея видатних діячів України” у Києві. Приклади створення подібних комплексів відомі в минулому у нас і за кордоном. В 1909 р. за підтримки Київського відділу Російського військово-історичного товариства схвалена концепція створення у Києві комплексу пам’яток “Історичний шлях” у вигляді скульптурних зображень 15 видатних державних, військових і культурних діячів Київської Русі. В остаточному варіанті оргкомітет ухвалив рішення про спорудження 8 пам’ятників на площі перед будинком “Присутственных місць” (Софійська пл.). Але цей проект, як і попередній, вимагав значних коштів на облаштування місцевості і створення монументів. Єдиним пам’ятником, який був споруджений на Михайлівській площі, став пам’ятник княгині Ользі (ск. Ф. Балавенський, І. Кавалерідзе)²⁹.

У роки Української революції серед передової української інтелігенції з’явилася ідея увічнення пам’яті борців за незалежну Україну. Громадські організації висловили низку пропозицій по охороні могил гетьманів України П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, які померли далеко від батьківщини. В червні 1918 р. була прийнята ухвала всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу до Києва. Зокрема, йшлося про поховання І. Мазепи в Софійському соборі, реставрації і визнання національною власністю палацу останнього гетьмана України К. Розумовського у Батурині³⁰.

У дев’яності роки минулого століття Спілка письменників України і Всеукраїнська спілка краєзнавців виступила з ідеєю створення Національного пантеону видатних українських діячів і розміщення його на місці зруйнованого за радянських часів некрополя “Аскольдова могила”³¹. Пантеон видатних діячів національної історії міг би стати одним з найдієвіших засобів формування національної свідомості громадян. При його створенні слід передбачити перенесення, у разі можливості, праху цих людей, що покоїться на різних цвинтарях, встановлення поруч з похованнями їхніх скульптурних зображень. Окремі монументи були б кенотафами, оскільки могили І. Мазепи, П. Орлика, П. Сагайдачно не збереглися³².

На думку науковців Інституту історії України НАН України, при реалізації проекту можна використати зону міського парку біля Маріїнського палацу з алеєю, що веде до стадіону “Динамо”, або ж Замкову гору з прилеглими урочищами Гончарі і Кожум’яки, звідки починався Київ³³. Не в останню чергу, необхідно вирішити фінансові питання, для чого, крім державних коштів, слід залучити благодійні кошти.

Незважаючи на низку ювілейних дат, президентський указ від 16 травня 2005 р. про увічнення пам’яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки М. Грушевського, Є. Петрушевича, В. Винниченка, С. Петлюри, В. Голубовича, В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи, В. Прокоповича, А. Ливицького, К. Левицького, С. Голубовича, утвердження в суспільній свідомості об’єктивної оцінки їхньої ролі в історії, забезпечення консолідації української нації, а також у зв’язку з виповненням у 2005–2009 роках ювілейних річниць від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР³⁴, пам’ятників більшості видатним українським борцям за незалежну Українську державу немає.

Якщо на перших етапах незалежності України керівна еліта намагалася зберегти стару систему цінностей, а отже й монументи, які її уособлювали, то після Помаранчевої революції настали певні зрушення до утвердження символів, які персоніфікують Україну. Для того, щоб ідея створення Алеї героїв чи Національного пантеону стали реальністю на початку XXI століття, необхідно докласти значних зусиль як з боку державних інституцій, так і громадськості. В першу чергу, має бути розроблена концепція створення такого комплексу, вироблені чіткі критерії добору постатей, вирішення питання місця розташування комплексу, проведення міжнародного конкурсу для виконання всіх робіт на високому мистецькому рівні³⁵.

Важливою проблемою для вирішення створення Алеї героїв чи Національного пантеону, як і в цілому для вирішення пам’яткоохоронних заходів, є фінансування. В цьому контексті доцільним є вивчення досвіду зарубіжних країн з розвинутою економікою. Створення благодійницьких фондів, залучення недержавних інституцій, які опікуються пам’ятками, розвиток інфраструктури туризму, налагодження туристичного сервісу,

включення до туристичної індустрії багатой національної культурної спадщини дасть можливість певною мірою вилучити кошти на охорону пам'яток. Цікавість вітчизняних і зарубіжних туристів викличуть маршрути по давньоруських містах, гетьманських столицях, козацькими й чумацькими шляхами, великий літописний торговий шлях “Із Варяг у Греки”, перспективний для майбутнього транскордонного проекту, до якого могли б приєднатися зарубіжні країни³⁶.

Важливу роль в охороні і збереженні історико-культурної спадщини України відіграє “Звід пам'яток історії та культури України”. Він був задуманий як частина великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР. Звід пам'яток повинен стати найбільш повним ілюстрованим довідником енциклопедичного характеру, до якого мають увійти дані про нерухомі пам'ятки історії та культури, які можна ввести до вітчизняних і міжнародних інформаційних центрів. Відлік часу по підготовці Зводу пам'яток історії та культури СРСР можна вести від 2 жовтня 1967 р., коли була прийнята Постанова Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР³⁷.

У виданих “Методических рекомендациях для подготовки томов “Свода памятников истории и культуры народов СССР” по Украинской ССР” (Київ, 1981), були розроблені питання методики із врахуванням загальносоюзних методичних рекомендацій по підготовці Зводу, але вони не могли вирішити питання науково-організаційного характеру.

В Російській Федерації підготовкою Зводу займалися науковці Інституту мистецтвознавства Міністерства культури СРСР, Інституту історії СРСР і археології Академії наук СРСР, а також Інститут культури Міністерства РСФРР. Належним чином проводилася робота по підготовці Зводу в Білорусі, де протягом 70–80-х років підготовлено і видано білоруською мовою сім томів Зводу пам'яток історії та культури. Видання готувалося в Інституті мистецтвознавства, етнографії і фольклору Академії наук БРСР, де працював спеціальний чисельний структурний підрозділ³⁸.

В Україні підготовча робота по створенню Зводу розпочалася в 1972 р. Вперше на порядок денний було поставлене завдання не лише узагальнити інформацію про історико-культурну спадщину, а провести науково-дослідницьку роботу по виявленню пам'яток, розробити наукову концепцію висвітлення націо-

нального історико-культурного надбання. Звід пам'яток історії та культури України запланований як фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, — які мають історичну, наукову або художню цінність. Мета Зводу пам'яток історії та культури України — узагальнення та систематизація інформації про нерухому історико-культурну спадщину України, детальний науковий опис історико-культурних об'єктів, які стояли на державному обліку, а також тих, що були виявлені в процесі пошукової роботи. Створення наукової бази складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини України — важливе завдання Зводу пам'яток історії та культури.

Звід має репрезентувати історико-культурну спадщину не тільки України, але й пам'ятки історії та культури української діаспори. Заплановано підготувати 28 томів — по тому по кожній області, Автономній республіці Крим, містам Києву, Севастополю і українських пам'ятках зарубіжжя³⁹. У ході підготовки Зводу здійснюються широкомасштабні обстеження і дослідження пам'яток, які уможливають значно розширити наше уявлення про історико-культурну спадщину. Звід включатиме перевірені на основі широкого кола джерел і літератури відомості про кожний об'єкт, що забезпечить науковий рівень і високий ступінь інформативності видання.

Роботу по підготовці багатопрофільної праці за значенням і масштабами можна порівняти хіба що з “Історією міст і сіл Української РСР”, аналогів якої немає в світі і яка стала справжньою енциклопедією історії України. Науково-організаційні засади “Історії міст і сіл Української РСР”, величезний матеріал, зібраний у процесі її написання, використовується у ході підготовки Зводу. Автори статей до Зводу в каталогах архівів знайдуть ряд необхідних відомостей про пам'ятки історії та культури. Наприклад, у Дніпропетровському обласному державному архіві фонд обласної рідколегії налічує 1049 справ, Полтавському — 998 справ, Одеському — 593 справи, Черкаському — 600 справ⁴⁰. Велику за обсягом роботу провели культурно-освітні заклади, зокрема бібліотеки і музеї. Важливим результатом обробки друкованих джерел стало створення в Державній історичній бібліотеці

України, наукових та обласних бібліотеках фундаментального довідково-бібліографічного апарату, що налічує близько 1 млн. карток⁴¹ був започаткований випуск бібліографічних покажчиків про пам'ятки історії та культури по кожній області, який дозволив розширити коло матеріалів про пам'ятки історії та культури⁴².

В Україні робота по створенню Зводу розпочалася із загальної паспортизації пам'яток історії та культури, яка, на жаль, не в усіх регіонах була проведена на належному рівні. Були відсутні загальні відомості про пам'ятки, бракувало матеріалів про значну кількість пам'яток, які не значилися в жодній обліковій документації, стан збереження національної культурної спадщини. На першому етапі велась підготовча робота по складанню анотованих списків пам'яток, уточненню авторських колективів, створенню робочих груп. Брак досвіду, недостатня кількість підготовлених фахівців, невирішення низки організаційних питань уповільнили роботу по підготовці Зводу. Після прийняття відповідного рішення уряду в 1982 р. почала працювати Головна редакційна колегія, а дещо згодом — обласні і міські (у Києві і Севастополі) редколегії. Безпосередньо підготовкою Зводу на місцях займалися робочі групи, до складу яких входили в основному співробітники музеїв, краєзнавці-шанувальники культурної спадщини, представники управлінь культури, які виконують обов'язки відповідальних секретарів. Це насамперед Н. Коваленко (м. Київ), В. Шавшин (м. Севастополь), О. Хлевнюк (АР Крим), П. І. Арсенич (м. Івано-Франківськ) та інші, які роблять справді подвижницьку працю⁴³. В робочих групах зосереджувалася основна інформація про пам'ятки, підбирався авторський колектив, готувалися статті до Зводу.

Важливу роль у підготовці Зводу на першому етапі відіграла робота по створенню першого узагальнюючого довідкового видання про пам'ятки історії та культури України "Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник" (К., 1987 р.). Координуючим центром по підготовці видання став колектив науковців, очолюваний академіком НАН України П. Т. Троньком. Брошури про пам'ятки кожної області, видані в ході підготовки Каталогу протягом 1980 р.⁴⁴, пройшли апробацію на місцевому рівні, під час обговорення фахівців у наукових підрозділах. Результатом напруженої роботи великого колек-

тиву авторів-археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів, співробітників науково-методичного відділу охорони пам'яток культури України при Національному музеї історії України, культурно-просвітніх закладів, місцевих пам'яткоохоронних органів став вихід у світ праці, яка відіграла позитивну роль в інформації суспільства про пам'ятки і отримала високу оцінку в колах наукової і культурної громадськості.

Минуло двадцять років після виходу Каталогу-довідника, його матеріали потребують значного доопрацювання, оскільки змінилися концептуальні підходи до висвітлення історичного процесу, відображення його в пам'ятках, збільшилася кількість виявлених пам'яток. Не перебільшуючи значення Каталогу-довідника, можна стверджувати, що він став першою узагальнюючою працею по систематизації всіх нерухомих пам'яток у зв'язку з підготовкою "Зводу пам'яток історії та культури України", заклав підґрунтя, на якому почав вибудовуватися "Звід пам'яток історії та культури України".

Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, які заклали науково-організаційні засади по підготовці Зводу. Основні організаційні принципи підготовки Зводу визначалися "Положеннями про обов'язки і відповідальність виконавців, які беруть участь у підготовці роботи", де докладно висвітлені завдання й функції основних організацій та установ, задіяних у підготовці Зводу. До "Положення" додавався "Порядок підготовки і проходження матеріалів Зводу пам'яток", яким визначалися методичні та організаційні принципи підготовки Словників, текстів статей, ілюстративного матеріалу, рецензування і редагування⁴⁵. Ще в ході роботи над Каталогом науковці відділу наукового забезпечення Зводу пам'яток історії та культури України приступили до розробки критеріїв відбору пам'яток і складання на їх основі "Словників пам'яток історії та культури", які в процесі роботи над томами Зводу суттєво доопрацьовані. Науково-методичне забезпечення фундаментальної багатотомної праці про пам'ятки історії та культури було покладено на академічні інститути, де були розроблені "Методические указания по подготовке материалов свода памятников истории и культуры народов СССР" (М., 1986)⁴⁶.

До підготовки Зводу залучені гуманітарні інститути Національної академії наук Украї-

ни — Інститут археології, Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, Інститут українознавства (м. Львів) НАН України, Міністерства культури і туризму України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство регіональної політики і будівництва, Державний комітет з архівів України. В його підготовці поруч з науковцями беруть участь широкі кола громадськості — викладачі, музейні, бібліотечні, архівні працівники, краєзнавці-аматори. Базовою структурою підготовки томів Зводу визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень, а з липня 2006 р. — Центр Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАН України⁴⁷.

Керівництво і організація підготовки видання покладалося на Головну редакційну колегію, для ведення поточної науково-організаційної роботи в структурі відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України створена робоча група. Для забезпечення найбільш дієвої допомоги місцевим редколегіям й авторським колективам були створені спеціальні, неструктурні групи по областях, АР Крим, містах Києву і Севастополю, до складу яких входили співробітники відділу Інституту історії України НАН України, а також фахівці інших профільних інститутів, які рецензували, редагували статті відповідних томів, були авторами вступних розділів, нарисів про районні центри, окремі пам'ятки. До складу авторських і робочих груп при редколегіях томів були включені викладачі вишів, зокрема Чернігівського педагогічного університету, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Київського педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Таврійського університету ім. В. Вернадського, інших навчальних закладів.

Навіть побіжне ознайомлення з анотованими списками пам'яток, надісланих з областей до Інституту історії України НАН України, показав, що велика кількість пам'яток була відсутня. Це було пов'язано з незадовільним проведенням паспортизації, недоліками по виявленню і дослідженню пам'яток стародавньої, середньовічної і нової історії. Внаслідок чого в перших томах, переданих до Головної редколегії (Чернігівському і Харківському), виявилися відсутніми цілі групи важливих пам'яток. Негативні рецензії, повернення то-

мів на доопрацювання не вирішувало справу прискорення підготовки томів. Для надання практичної допомоги у підготовці Зводу в регіонах практикувалося проведення конференцій, нарад із залученням всіх задіяних установ і організацій, авторів написання статей, наукові відрядження до Вінниці, Житомира, Запоріжжя, Луцька, Полтави, Севастополя, Сімферополя, Харкова, Чернігова та інших міст. Проводилися фронтальні перевірки стану пам'яток історії та культури в регіонах, здійснювалася перевірка облікової документації, візуальне обстеження пам'яток. Робота у краєзнавчих бібліотеках, державних архівах, музеях, натурне обстеження на місцях дали змогу уточнити дані про кількість історико-культурних об'єктів у Севастополі, Запорізькій, Київській, Харківській, Чернігівській областях, підготувати ґрунтовні матеріали про пам'ятки, приступити до дослідження пам'яток на Братському кладовищі Комунарів у Севастополі, Байковому, Лук'янівському кладовищах у Києві.

Для організаційного забезпечення роботи робочих груп, авторських колективів і місцевих редколегій важливу роль відігравала науково-методична робота, яку проводили науковці академічних інститутів. У рамках всесоюзного Зводу з урахуванням вимог до прийнятої на той час класифікації і систематизації була підготовлена "Методика підготовки статей о памятниках истории и культуры" (К., 1988 р.), яка складалася з двох частин — з методики підготовки томів Зводу і зразків статей про основні види і типи пам'яток. В 1989 р. вийшли "Методические материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР (образцы статей)", куди увійшли зразки статей про пам'ятки історії (К., 1989 р.). Підготовлені науковцями Інституту історії України НАН України методичні матеріали включали широкий комплекс проблем, які виникали при написанні томів Зводу як загального характеру, так і безпосередньо підготовки статей, їх структурної побудови, оформлення списку джерел і літератури тощо.

Науковці Інституту історії України НАН України розробили методіку підготовки передмови і вступу до томів, нарисів про райони і районні центри, історичні місця, чому були присвячені окремі розділи. Спеціальні випуски "Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України" по м. Києву, Вінницькій,

Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Харківській, Чернігівській областях⁴⁸, які готувалися науковцями київських інститутів у співавторстві з місцевими авторами, дали змогу вирішити конкретні питання підготовки статей про пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Був підготовлений рукопис “Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури по Київській області”, але, на жаль, він не був виданий.

До початку 1990-х років підготовлено основу рукопису томів по Чернігівській і Київській областях, які були передані до Головної редакції Зводу⁴⁹. Плідно працювала неструктурна група по м. Севастополю, результатом якої став макет тому Зводу по м. Севастополю у вигляді 7 книжок (Севастополь, 1991 р.). Здобуття Україною незалежності в 1991 р. не могла не позначитися і на підготовці “Зводу пам'яток історії та культури України”. Підготовлені рукописи потребували значного доопрацювання у зв'язку із введенням до наукового обігу нових матеріалів, зміною концептуальних засад у висвітленні історичного минулого. З отриманням Україною незалежності докорінно змінилися методологічні підходи до класифікації пам'яток історії, вимоги до системи їх відбору та поцінування.

У березні 1992 р. уряд України ухвалив постанову “Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України”, яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском. Підготовка і випуск Зводу за рахунок місцевого фінансування не відповідали масштабності задуманої праці. Перехід до ринкових відносин не міг не позначитися на підготовці такої фундаментальної праці. Брак фінансів і низьке матеріально-технічне забезпечення, на думку заступника головного редактора Зводу, доктора історичних наук В. Горбика, основна перепона у підготовці Зводу пам'яток історії та культури України⁵⁰. Важливим кроком стало створення в 1993 р. при видавництві “Українська енциклопедія” ім. М. Бажана спеціалізованої Головної редакції Зводу для редагування текстів томів Зводу⁵¹. Але слабка матеріально-технічна база редакції, а також нечисельний колектив, в якому не вистачає фахівців з археології, архітектури, мистецтва позначилося на затягуванні підготовки томів Зводу і передачі їх до поліграфічного комбінату.

У регіонах робота над Зводом здійснювалася з різною інтенсивністю. Особливо значний доробок належить авторському колективу у підготовці Зводу по м. Києву, вихід якого був запланований на 1994 р.⁵². У ході роботи над Зводом відбулися зміни структури тому. Редакційна колегія тому, яка отримує постійну підтримку міської адміністрації, розраховувала видати матеріал про пам'ятки Києва у двох частинах. За пропозицією голови міської редколегії тому “Київ” П. Тронька було прийнято рішення про видання тому “Київ” Зводу пам'яток історії та культури України в двох томах, трьох книгах. Пізніше прийнято рішення, що перший том вийде не в двох, як раніше планувалося, а в трьох частинах⁵³.

Якщо на початковому етапі роботи Словник пам'яток історії та культури по Києву, складений на основі анотованих списків, включав 550 пам'яток, причому 296 — це братські і одиночні могили, то на кінець 1986 р. кількість пам'яток становила 634 об'єкти⁵⁴. Це був результат кропіткої роботи міської редколегії, робочої групи у складі наукових співробітників відділу Т. Григор'євої, О. Лугової, Е. Піскової, Л. Шевченко, завідувачки відділом охорони пам'яток історії та культури Н. Коваленко, авторського колективу видання. За даними на 24 вересня 1991 р. матеріали першої книги тому “Київ” були готові до передачі у видавництво (передмова, вступ, 1629 статей про пам'ятки історії та культури: 109 — архітектури, 31 — археології, 195 — монументального мистецтва, 1242 — історії, з них — 1147 могили, 435 ілюстрації)⁵⁵.

Тільки завдяки наполегливій та цілеспрямованій роботі редакційної колегії (П. Тронько — відповідальний редактор, В. Горбик — заступник головного редактора Зводу, Л. Федорова — відповідальний секретар), авторського колективу спільно з Головною редакцією Зводу вийшли в світ перша і друга частини першої книги тому “Зводу пам'яток історії та культури України. Київ” (1999, 2004 рр.)⁵⁶. Перша частина містить близько 700 статей, друга — близько 1000 статей про пам'ятки історії та культури. Вихід книги поклав початок найбільш повного і ґрунтовного видання в галузі культури України⁵⁷.

Робота над Зводом стимулювала процес виявлення й обстеження пам'яток. Якщо на початковому етапі в 1984 р. на державному облі-

ку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то зараз — вже понад 130 тис.⁵⁸ У зв'язку з цим на співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень було покладено відповідальне завдання розробки нових концептуальних підходів і методичних рекомендацій по підготовці статей до Зводу стосовно різних видів та типів пам'яток.

На основі широкого кола джерел і нагромадженого фактичного матеріалу з використанням досвіду класифікації й систематизації пам'яток було розроблено сучасну концепцію дослідження історико-культурної спадщини, яка базується на принципах об'єктивності та історизму. Важливі теоретичні питання вирішувалися під час розробки сучасної концепції, на якій побудовані нові “Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України” (К., 1993 р.). На основі теоретичних узагальнень підготовлено “Типові статті для “Зводу” пам'яток історії та культури України” (К., 1994). Зміни, що відбувалися в країні, вимагали нових методів дослідження пам'яток історії та культури, розробки нових підходів до вивчення історико-культурної спадщини, нової концепції підготовки “Зводу пам'яток історії та культури України”. На дослідження теоретичних проблем в галузі пам'яткознавства, понятійно-термінологічних аспектів, критеріїв класифікації пам'яток, основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном, практичних питань підготовки “Зводу пам'яток історії та культури України”, “Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини”, узагальнення досвіду по вивченню і дослідженню історико-культурної спадщини в цілому, різних видів пам'яток була цілеспрямована робота відділу історико-краєзнавчих досліджень на чолі з В. Горбиком. Низка збірників, колективних і індивідуальних монографій, виданих упродовж останніх років, є вагомим і оригінальним внеском як в пам'яткознавство, так і в історичну науку.

У другій половині 1990-х років через недостатнє фінансування робота над томами Зводу в багатьох регіонах практично була зведена нанівець. Певні зрушення в охороні культурної спадщини України, роботі над “Зводом пам'яток історії та культури України” відбулися після прийняття Закону України “Про охорону культурної спадщини” і Указів Пре-

зидента України “Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України” (грудень 2000 р.), “Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України” (2007 р.). Відповідно до Указів на Кабінет Міністрів України покладено забезпечення виходу Зводу у світ до 2018 р. Фінансування по підготовці Зводу покладається на обласні (міські) адміністрації з відповідним виділенням коштів з місцевих бюджетів. Державному комітету інформаційної політики телебачення і радіомовлення України доручено забезпечити поліграфічне виготовлення праці, а Міністерству закордонних справ України сприяти Головні редакційній колегії в отриманні необхідної інформації⁵⁹ про культурну спадщину українців за кордоном. Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але він підняв “Звід пам'яток історії та культури України” до загальнонаціонального значення.

Звід пам'яток історії та культури України відіграє вирішальне значення для поліпшення системи збереження культурної спадщини, він є науковою базою для складання Державного реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини, автоматизованої бази даних про всі об'єкти культурної спадщини⁶⁰. Робота по підготовці “Зводу пам'яток історії та культури України”, розробка теоретичних і методологічних засад стали основою для діяльності по підготовці Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення і за категорією місцевого значення. Всі області, за виключенням Київської і Черкаської, провели ґрунтовну роботу по підготовці відповідних матеріалів до Державного реєстру, які передані до Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму. Частина матеріалів, зокрема по Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Тернопільській областях пройшли відповідне рецензування і апробацію в Інституті історії України НАН України. Слід зазначити, що надмірна заідеологізованість, однобічний, часто кон'юнктурний підхід призвели до того, що до Реєстру включена значна кількість пам'яток, які не відповідають критеріям включення до реєстру. Не включені до Реєстру пам'ятки, пов'язані з національно-визвольним рухом 20–50-х років ХХ століття, голодомором і політичними репресіями, на-

ціональними героями, імена яких були заборо-
роненими. Для удосконалення роботи над
реєстром, розробці нових концептуальних за-
сад у відборі пам'яток підготовлені методичні
рекомендації щодо обліку, проведення обсте-
ження стану пам'яток садово-паркового
мистецтва, з визначення та обліку нерухомих
пам'яток науки і техніки, віднесення куль-
турних ландшафтів до об'єктів культурної
спадщини, щодо визначення предмета охоро-
ни нерухомих об'єктів археологічної спадщи-
ни, щодо визначення предмета охорони
пам'яток історії⁶¹.

В цілому культурна спадщина України,
яка відіграє важливу роль у духовному відрод-
женні, переживає не кращі часи. З одного
боку, прийнято низку законів, нормативно-
правових актів, готується Державний реєстр
нерухомих пам'яток історії та культури краї-
ни, Звід пам'яток історії та культури України,
йде інтенсивна реставрація та відтворення
пам'яток. З іншого, руйнуються і занепада-
ють не лише об'єкти місцевого значення, а й
національного і світового рівня, втрачається
неповторний унікальний вигляд історичних
центрів. Масштаби руйнування пам'яток і

будівництва останнім часом набули катастро-
фічних розмірів.

Тільки об'єднання зусиль державних
пам'яткоохоронних органів і громадських ор-
ганізацій, широкого загалу дасть змогу вирі-
шувати питання охорони і збереження
пам'яток. На порядку денному створення спе-
ціального наглядового комітету з представни-
ків УТОПІК, у повноваження якого б входив
контроль за прийняттям всіх рішень місцевої
влади, пов'язаних з будівництвом і рекон-
струкцією в історичних центрах міст. Мають
бути різні асоціації, об'єднання громадян, які
приймали рішення щодо забудови в історич-
них центрах міст. Потрібно вносити зміни до
чинного законодавства, порушувати питання
про відповідальність посадових осіб за руйну-
вання і зникнення пам'яток⁶². Прагнення Ук-
раїни посісти належне місце в сучасному євро-
пейському культурному процесі, усвідомлен-
ня цього місця в контексті європейської і
світової цивілізації неможливе без усвідом-
лення свого історичного коріння шляхом вив-
чення і популяризації історичного минулого,
пам'яток культурної спадщини, їх органічно-
го включення в суспільне життя.

Джерела та література

- 1 Звід законів Української РСР. — Т. 3. — К., 1986. — С. 649.
- 2 Закон України “Про охорону культурної спадщини” // *Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів.* — К., 2006. — С. 143.
- 3 *Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів.* — К., 2006. — С. 202–212.
- 4 *Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів.* — К., 2006. — С. 237.
- 5 Підрахунки автора.
- 6 *Неживий О.* Чорнобильська експедиція // *Пам'ятки України.* — 1990. — № 1. — С. 47.
- 7 *Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії.* — К., 1997. — С. 309.
- 8 *Павлюк С., Глушко М.* Передмова // *Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 1: Київське Полісся.* — Львів, 1994. — С. 4–5.
- 9 Там само. — С. 5.
- 10 *Барановська Н. П.* Суспільний вимір Чорнобильської катастрофи // *Український історичний журнал.* — 2006. — № 2. — С. 133.
- 11 Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології). *Пам'ятки України. Історія та культура.* — 2000. — № 2. — С. 2–47.
- 12 *Сердюк О. М.* Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2.* — К., 2006. — С. 58.
- 13 *Михайлов Б.* Каменная Могила — підземний “ермітаж” Приазов'я. — К., 2005. — С. 158.
- 14 *Сердюк О. М.* Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2.* — К., 2006. — С. 60.
- 15 *Титова О. М.* “Треба робити все для збереження Хортиці” // *Праці Центру пам'яткознавства.* — Вип. 11. — К., 2007. — С. 226.

- 16 Збережемо ту славу: Громадський рух по увічненню історії українського козацтва в другій половині 50-х — 80-х рр. XX ст. // Збірник документів та матеріалів. — К., 1997. — С. 52.
- 17 *Титова О. М.* “Треба робити все для збереження Хортиці” // Праці Центру пам’яткознавства. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 228.
- 18 *Сердюк О. М.* Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам’яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2006. — С. 11–12.
- 19 *Бунятян К. А., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В.* На світанку історії. — К., 1998. — С. 62–68.
- 20 *Трачук О.* Трипільці — перші хлібороби в Україні // Вісник (Загальнодержавний бюлетень). — 2001. — № 1. — С. 59.
- 21 *Петренко Г.* Качанівка — перлина з “Намиста Славутича” // Вісник (Загальнодержавний бюлетень). — 2002. — № 1–2. — С. 59–62.
- 22 *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми і перспективи). — К., 2000. — С. 134–135.
- 23 *Крошченко Л., Осадчий Є.* Володимирський собор у Херсонесі — пам’ятник над колискою християнства в Україні-Русі // Пам’ятки України: історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 43.
- 24 *Ризька Хартія* “Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини” // Пам’ятки України. Історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 75.
- 25 *Правова охорона культурної спадщини.* Збірник документів. — К., 2006.
- 26 *Прибега Л. В.* Сучасна архітектура в історичному середовищі міста. Концептуальний аспект // Праці Науково-дослідного інституту пам’яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2006 — С. 177.
- 27 *Прибега Л. В.* Кам’яне зодчество України. Охорона і реставрація. — К., 1993. — С. 30.
- 28 *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 35.
- 29 *Горбик В. О., Денисенко Г. Г.* Воєнна історія України в пам’ятках. — К., 2003. — С. 28–29.
- 30 *Відродження.* — 1918. — ч. 84. — 11 липня; Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 214; № 3. — С. 155.
- 31 *Тронько П. Т.* Краєзнавство у відродженні духовності та культури. — К., 1994. — С. 105, 106.
- 32 *Гирич І.* “Історичний шлях” у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми // Пам’ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 133.
- 33 *Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі НА ІУ НАНУ).* — Відповідь на лист № 216 від 16.03.2005 — доручення Прем’єр-міністра України Ю. В. Тимошенко з питання створення меморіального об’єкта (умовна назва — Архітектурно-історичний комплекс “Алея видатних діячів України”).
- 34 *Прес-служба Президента України.* — 2005.
- 35 *Там само.* — С. 134.
- 36 *Сердюк О. М.* Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам’яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 64.
- 37 *Методические рекомендации для подготовки томов “Свода памятников истории и культуры народов СРСР” по Украинской ССР.* — К., 1981. — С. 4.
- 38 *Горбик В. О.* Багатотомний “Звід пам’яток історії та культури України” — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об’єктів історико-культурної спадщини // Пам’яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 97.
- 39 *Горбик В. О.* Про підготовку багатотомного “Зводу пам’яток історії та культури України” // Вісник. — 2002. — № 1–2. — С. 11.
- 40 *Данилюк Ю. З.* Використання досвіду підготовки “Історії міст і сіл Української РСР” при написанні “Зводу пам’яток історії та культури” // Матеріали до Зводу пам’яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К., 1984. — С. 17.
- 41 *Актуальні питання виявлення і дослідження пам’яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам’яток історії та культури України).* — Частина перша. — К., 1999. — С. 215.
- 42 *Див. Памятники истории и культуры Киева. Библиографический указатель.* — К., 1990.
- 43 *Горбик В. О.* Про підготовку багатотомного

- “Зводу пам’яток історії та культури України” // Вісник. — 2002. — № 1–2. — С. 17.
- 44 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Запорожская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. Житомирская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. Городгерой Севастополь. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. — Черниговская область. — К., 1980 (макет) та інші області.
- 45 Науково-організаційні засади підготовки Зводу // Актуальні питання виявлення і дослідження пам’яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам’яток історії та культури України). — Частина перша. — К., 1999. — С. 72.
- 46 Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры СРСР. — Вып. 3. — М., 1972; Вып. 7. — М., 1975.
- 47 Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 182.
- 48 Матеріали до Зводу пам’яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вып. 1. — К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 2. Харьковская область (Материалы в помощь авторам). — К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. г. Киев. — К., 1985; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 4. Черниговская область. — К., 1986; Историко-культурное наследие Полтавщины (Сборник статей). Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов ССР по Украинской ССР. (Вып. 5). — Полтава, 1987; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. — К., 1988; Методические материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР (образцы статей). — К., 1989; Памятники истории и культуры Запорожской области. Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 7. — К., 1989; Памятники истории и культуры Винницкой области. Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 8. — К., 1990; Памятники истории и культуры Житомирской области. Матеріали к Своду памятников истории и культуры Украины. — Вып. 9. — К., 1991.
- 49 Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 173.
- 50 Актуальні питання виявлення і дослідження пам’яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам’яток історії та культури України). — Частина перша. — К., 1999. — С. 74.
- 51 Горбик В. О. Багатотомний “Звід пам’яток історії та культури України” — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об’єктів історико-культурної спадщини // Пам’яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 95.
- 52 НА ІУ НАН України. — 1993.
- 53 Горбик В. О. Про підготовку багатотомного “Зводу пам’яток історії та культури України” // Вісник. — 2002. — № 1–2. — С. 16.
- 54 НА ІУ НАН України. — 1986.
- 55 НА ІУ НАН України. — 1991.
- 56 Горбик В. О. Багатотомний “Звід пам’яток історії та культури України” — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об’єктів історико-культурної спадщини // Пам’яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007. — С. 96.
- 57 Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 178.
- 58 Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 175.
- 59 Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. — К., 2006. — С. 257–258.
- 60 Державний реєстр національного культурного надбання (пам’ятки історії, монументального мистецтва та археології). Пам’ятки України. Історія та культура. — 2000. — № 2. — С. 2–47.
- 61 Праці Науково-дослідного інституту пам’яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 68–115.
- 62 Кролевець С. Громадська форма ухвалення рішень — мета, до якої треба рухатися // Пам’ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 10.

Galina Denysenko

The problems of protection and preservation of the cultural heritage in the modern society

The article deals with state policy of protection and preservation of the cultural heritage in the independent Ukraine. The activity of state bodies preserving cultural heritage has been shown using the wide rang sources. The special attention is given to the preparation of the State Register of the national cultural heritage, the Zvid of the historical and cultural monuments.

Key words: *monuments, cultural heritage, preservation,, the Zvid of the historical and cultural monuments, the State Register of the national cultural heritage.*

